

RUS HİBRİT SAVAŞI & BİLİŞSEL SALDIRILAR

Savaş ile barış arasındaki çizgilerin bulanıklaşmaya devam ettiği ve kinetik olmayan çatışma yöntemlerinin giderek yaygınlaştığı bir ortamda; 4'üncü, 5'inci ve 6'ncı nesil savaşların bir bileşeni olarak bilişsel savaş konseptinin giderek daha da büyük bir rol oynaması beklenmektedir. Bilgi ve psikolojik operasyonların temel bileşenleri olduğu bilişsel savaş, çağdaş çatışmalarda önemli etkileri olan ve hızla gelişen bir alandır. Ve bir ulus bilişsel savaş tehditlerini caydırmak için mutlaka bütüncül bir devlet yaklaşımıyla hazırlanmalıdır.

Ercan Caner, Sun Savunma Net, 27 Temmuz 2023

Bilişsel Alan, kara, deniz, hava, siber ve uzay alanlarının ötesinde yeni bir rekabet alanıdır. İllüstrasyon: "BİLİŞSEL SAVAŞ- Beyin İçin Savaş" NATO

Özet: Bilişsel savaşta muharebe alanı insan beynidir. Bilişsel bir saldırının hedefi; herhangi bir baskı veya kuvvet kullanmadan, birey ve kitlenin düşünce ve davranışlarını, saldırganın taktik, operatif ve stratejik hedeflerine avantaj sağlayacak şekilde değiştirmektir. Georgii Pocheptsov tarafından kaleme alınan ve Information & Security adlı uluslararası dergide paylaşılan bu makale; Rusya Federasyonu tarafından kullanılan; eski olumsuz görüntüleri ve yanlış kanıları güncel ortama uyarlayarak durumu açıklamak maksadıyla; kavramları değiştirmek, düşmana yönelik saldırılarda sahte olaylar ve odak noktaları yaratmak ve Ukrayna'da Rus televizyon

haberlerine uyarlanmış çeşitli protesto eylemleri düzenlemek gibi medya araçlarının analizini sunmaktadır.

Bilişsel savaşın beş temel unsuru bulunmaktadır. Bunlar; **(1)** düşmanın karar vericilerinin komuta kontrol imkân kabiliyeti ve otoritesini yıpratmak, **(2)** düşman karar vericilerin itibarlarının yanı sıra süratli ve zamanında karar verme yeteneklerini yok etmek, **(3)** dost karar vericileri korumak ve desteklemek, **(4)** bilgi toplamak ve analiz etmek ile **(5)** hasım tarafta korku ve endişeye yol açacak dezenformasyon faaliyetlerinde bulunmaktadır.

Muharebe alanının insan beyni olduğu bilişsel bir saldırı, birey ve kitle bilincinde durumun anlaşılması ve yorumlanmasını dönüştürmeyi hedefler. Bilişsel saldırı hedef birey ve kitlenin rasyonel düşünmesini azaltmak ve/veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla duygusal stres yaratma yöntemini kullanır. Rusya, hibrit savaşı esnasında, fiziksel alanda aynı olaylar Ukrayna, Rusya ve uluslararası televizyon kanallarında yer alırken, enformasyonel ve sanal alanlarda izleyiciler aynı olayların farklı yorumlarıyla karşı karşıya kalmakta, bu da olayların farklı yorumlanmasına ve farklı sonuçlara yol açmaktadır.

Bu tür bilişsel savaş geçmişte görülmüştür.ⁱ Bu savaş yönteminin bilişsel savaş olarak adlandırılmasının nedeni, özellikle ilk adımlarda ana eylemlerin enformasyon ve sanal alanlarda atılmasıdır. Rusya'nın, savaşın olağan bir koşulu olan, eylemlerini haklı çıkarmak ve göstermek amacıyla Ukrayna'yı düşmanlaştırmaya ihtiyacı bulunmaktadır.

Hibrit savaşlar uluslararası arenada giderek çok daha yaygın hale gelmektedir. Nadia Shadlow'un belirttiği gibi, **“Çin, Rusya ve İran rejimleri”** uzun vadeli hedeflerini işbirlikçi, temsilci ve vekil şebekeleri aracılığı ile aktif bir şekilde sürdürmektedir.ⁱⁱ Ve

Frank Hoffman'ın da altını çizdiği gibi bütün bunlar savaş ve barışın giderek bulanıklaşan doğasının sonucu olan hibrit savaş sayesinde gerçekleşmektedir.ⁱⁱⁱ

RUSYA, ÇİN VE İRAN'IN HİBRİT TAKTİKLERİ Rusya, Çin ve İran otoriter rejimlerinin uyguladığı hibrit operasyonlardaki benzerlik ve farklılıklar			
HİBRİT SAVAŞ TAKTİKLERİ			
Devlet ve devlet bağlantılı medyanın geliştirilmesi ve aktif olarak kullanılması	●	●	
Sosyal medyada trol grupları ve kutuplaştırma kampanyaları	●	●	●
Toplumsal bölünmeleri istismarı hedefleyen agresif dezenformasyon kampanyaları		●	●
Ajandalarını yaymak amacıyla kültür merkezleri ve etkinliklerinin kullanılması	●	●	
Ülkeleri hakkında pozitif imaj oluşturma maksatlı dezenformasyon kampanyaları	●		●
Zayıf ve yolsuzluğa bulaşmış hükümetlere resmî yardım	●	●	
Belirli bir bölgeye odaklanmak yerine dünya genelini hedeflemek		●	
Rejim için veri toplamada büyük teknoloji şirketlerini kullanmak	●		
Muhaliflere ve rejimin rakiplerine yönelik saldırılar	●	●	●

Rusya, Ukrayna'da saldıran taraf olmasına rağmen, hibrit savaş alanında Amerika Birleşik Devletleri'nin ana oyuncu olduğunu belirterek savunma pozisyonu almaktadır.^{iv}

Bütün savaş türlerinde ve özellikle de bir hibrit savaşta, düşmanın eylemlerinin yanı sıra, dost kuvvetlerin hareket tarzlarına karşı tepkilerinin de öngörülmesine ihtiyaç vardır. Hibrit savaşın, sadece düşmanın eylemlerini önceden tahmin etmekten ziyade, aynı zamanda onu arzu edilen bir duruma sürüklemek amacıyla düşman tarafın eylemlerini tetiklemek gibi bir hedefi de vardır.

Kırım'ın ilhak edilmesi bu tekniğin, yani Rusların rakibin reflekslerinin kontrol edilmesine dayalı enformasyon savaş modelinin çok belirgin bir örneğidir.^v Bu tür refleksif kontrolün örnekleri farklı iletişim düzeyleri ve fiziksel, enformasyonel ve sanal gibi farklı alanlarda Kırım'ın ilhakında kullanılmıştır. Sanal alan; **din**, **ideoloji**, **edebiyat** ve **kültür** gibi stratejik ürünleri kullanmaktadır. Enformasyon alanı gerçekleri kullanırken, sanal alan ise eğilimler, kurallar ve davranış paternlerini kullanmaktadır.

İllüstrasyon: Geostrata

Rusya Federasyonu'nun faaliyetlerinin arkasındaki ana fikir, ilhaktan kaynaklanan ölüm tablolarının, Rusya'nın yararına olmayacağı için Ukrayna tarafından herhangi bir kuvvet kullanımının engellenmesine dayanmaktadır. Günümüzde bütün savaşlar adil etik savaşlar olmak zorundadır. Yani Rusya, saldırganlık algısını yok etmek amacıyla Kırım'ın Rusya ile kendi isteğiyle birleştiği algısını oluşturmaya çalışmıştır. Rusya benzer şekilde Donbass örneğinde de Ukraynalılar arasında bir iç savaş imajı oluşturmuştur.

Kırım ve Donbass örneklerinde bütün bu algıların, Ukraynalı, Rus ve uluslararası izleyiciler olmak üzere üç tip hedef kitle için inşa edilmesi gerekmiştir. Bu maksatla eski Sovyet (SSCB – Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) politikaları yeniden hayata geçirilmiştir, ancak şimdi; olayların algılanmasını kontrol etmeyi hedefleyen Rus tipi bir refleks kontrolüne bağlanabilen bilişsel araçların kullanıldığı yeni fikirler kullanılmaktadır. Bu yaklaşım; propagandanın ana kaynağının televizyon olduğu sadece **sözlü algılar** için değil, **görsel algılar** için de geçerlidir.

Farklı iletişim seviyeleri açısından bakıldığında; **(1)** Ukrayna ve Rus liderleri arasındaki iletişim, **(2)** iki ülke askeri yetkilileri arasındaki iletişim ile **(3)** aile düzeyi veya **(4)** kişisel iletişim örneklerini görebiliriz. En üst düzey iletişim seviyesine, Rusya ve Ukrayna parlamento başkanları arasında yapılan ve Rus tarafının, Ukrayna'nın güç kullanmaya karar vermesi durumunda, Rus paraşütçü birliklerinin sadece iki saat içinde Kyiv'de olacağını ileri sürdüğü konuşma örnek gösterilebilir.

Rus ve Ukraynalı subaylar arasında gerçekleşen iletişim düzeyine örnek olarak ise iki tarafın askerlerinin birlikte askerî geçit merasimlerine katılması gibi geçmişte iyi ilişkilerin yaşandığının öne çıkarıldığı örnekler bulunmaktadır. Bu nedenle Ukrayna ordusundaki askerlerin, Kyiv'den direkt emir almadan ateş açması psikolojik olarak kolay olmamıştır. Aile düzeyindeki iletişim örneklerinde de benzer taktikler kullanılmıştır.

Rusya, savaşın sadece Rus ve Ukrayna vatandaşları için olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu maksatla; daha önce Baltık devletleri ve Gürcistan'da kullandığı eski söylemini yeniden kullanmıştır. Bu söylemde Rusya **SAVUNAN** rolünü üstlenirken, karşı tarafa da **SALDIRGAN** rolünü vermektedir. Rusya bu şekilde hareket ederek, bugüne kadar Rus resmi söylencesinin merkezinde yer alan ve Stalin'in neden hâlâ Rusya'nın kahramanları listesinde bulunduğunu açıklayan İkinci Dünya Savaşı söylencesi modelini tekrarlamaktadır.

Medyada yer alan ifadelerde Rusya, Ukrayna askerlerini Nazi ve faşist cezalandırıcılar olarak nitelendiren İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma bir dil kullanmıştır. Bu dil; popüler kültür, filmler ve televizyon programları aracılığı ile

- Eski olumsuz durum örneklerinden faydalanılarak güncel durumu anlatmak için kullanılan dilde değişiklik yapılması,
- Hasım üzerinde belirlenen taarruz hattını korumak maksadıyla sahte olaylar ve odak noktaları yaratmak,
- Rus televizyon haberlerinin izlenmesi için Ukrayna topraklarında çeşitli protesto eylemleri düzenlemek.

Rusya Federasyonu yukarıdakilere ilave olarak, aşığıda belirtilen eski Sovyet dönemi propaganda araçlarını da kullanmıştır:

- Televizyonlarda bir olay sadece tek bir şekilde yorumlanır, bu da ortaya çıkabilecek her türlü karşı bilginin bastırılmasını sağlar,
- Televizyon programlarına sadece taraflı gazeteciler ve uzmanlar davet edilir,
- Rus ordusunun askerî faaliyetleri sadece asil ve adil motiflerle meşrulaştırılır ve düşman taraf cehennem zebanileri gibi tasvir edilir.

Bütün bunlar, Rusya'nın ana hedefini, yani "askerî faaliyetlerin Rus halkı, düşman ülke nüfusu ve uluslararası kamuoyu nezdinde meşrulaştırılmasını" desteklemeyi amaçlamaktadır. Bu zafer, Putin'in "Rusya'yı Yeniden Büyük Yap" sloganı altında detaylandırılan seçim kampanyası için de gereklidir.

2014 yılından günümüze kadar geçen sürede Kremlin ve çizgisine sadık medya kuruluşları tarafından ortaya çıkarılan birçok farklı olgusal yanlış iddia örnekleri arasında Kırım'ın ilhak olayı belki se en bariz ve jeopolitik açıdan en kritik olanı olarak öne çıkmaktadır. Üzerlerinde hangi orduya ait olduklarını gösterne armalar olmaksızın Mart 2014 ayında Ukrayna topraklarının kontrolünü ele geçiren "küçük yeşil adamlar" olarak nitelendirilen Rus askerleri dezenformasyon makinesinin yurtdışında icra edilen düşmanca operasyonları desteklemede ne ölçüde başarılı bir şekilde kullanılabileceğini bütün dünyaya göstermiştir. Fotoğraf: Wikimedia Commons

Ukrayna, topraklarında Rus televizyon kanallarının yayını sınırlandırmaya başladığında Rus propagandasının etkisi azalmaya başlamıştır. Ancak özellikle siyasi söyleşi programları başta olmak üzere, Rusça içeriklere olan ilgi bir süre daha devam etmiş ve ilgi duyanlar için internet üzerinden aynı içerikleri bulmak kolaylaşmıştır. Bununla birlikte, bu ilgi zaman içinde önemli ölçüde azalmış ve günümüzde de neredeyse yok olma noktasına gelmiştir.

Rusya ilk aşamalarda fiziksel alanda görünmez kalmayı tercih etmiş ve Rus ordusuna ait tanımlanabilir bir amblemi olmayan üniformalar giyen adamlar kullanılmıştır. Yani ilhak eyleminin arka perdesi, ancak tamamlandığında ortaya çıkmış ve ilhak faaliyeti esnasında birbirleriyle çelişkili birkaç farklı yorum yapılmıştır. Bütün bunlar, Rusya'nın eylemlerine yeterli bir tepki gösterilmesini imkânsız hale getirmiştir.

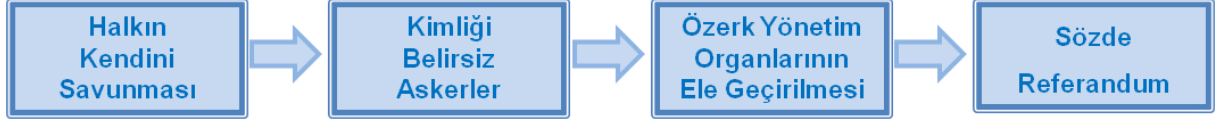
Kötü şöhretli **“küçük yeşil adamlar”** örneğinde, askerler üzerlerinde hiçbir tanıtıcı amblem olmayan üniformalar giyerken ellerinde de makineli tüfekler taşımaktadır. Küçük yeşil adamlar bunun yanı sıra, yerel Ukrayna halkıyla da aynı dili konuşmaktadır. Kullanılan dil nedeniyle bir yabancıнын hemen tanınabileceği örneğin Estonya gibi başka bir ülkeye Rus müdahalesinde aynı dili avantajı işe yaramayacaktır.

Ruslar tarafından vurulan Borodianka kentinde dalgalanan Ukrayna bayrağı, 15 Şubat 2023. Fotoğraf: Gleb Garanich/Reuters

Donbass bölgesinde icra edilen bir meskûn mahal operasyonunda küçük yeşil adamlardan bir tanesi, Ukrayna lisanında kullanılmayan “porebik” kelimesini kullandığında operasyonun arkasındaki gerçek ismin Rus ordusu olduğu ortaya çıkmıştır. “Porebrik” kelimesi “sınır, kenar, süpürgelik” anlamlarına gelmektedir ve sadece Saint Petersburg Rusçasında kullanılmaktadır.

Bu ifade, Donbass bölgesindeki idari binalara el koyulması esnasında duyulmuştur. İddialara göre küçük yeşil adamlar yerel siviller tarafından yönetilmektedir ve mahalli Ukrayna halkının, Ukrayna yetkililerinin iktidarını reddettiklerini göstermeyi amaçlamaktadır.

Rusya'nın 2014 yılı bahar aylarında gerçekleştirdiği Kırım'ı ilhak operasyonundaki eylemleri yukarıdaki şekilde sunulan sırayı takip etmiştir.

Bunun yanı sıra, Kırım'da yapılan bazı sosyolojik araştırmalar da muhtemelen sahtedir. Örneğin, çok önemli anketlerden bir tanesi; 31 Aralık 2015 ve 01 Ocak 2016 gibi oldukça garip tarihlerde yapılmıştır.^{vii}

Rusya'nın Hibrit Savaş Modeli

- *Propaganda,*
- *Kendi nüfuz ajanlarının yardımıyla iç çatışmaların çıkarılması,*
- *Dâhili ve harici grupların desteği ile terör yaratılması,*
- *Hedef devletlerin ekonomilerini zayıflatarak ekonomik baskı uygulamak,*
- *Hedefleri izole ederek siyasi baskı uygulamak,*
- *Moskova'nın müdahalesini haklı çakarmak için kullanabileceği çatışmalar oluşturmak.*

Putin'in kukla medyası. Kaynak: Service of the Republic of Poland

Putin'in seçmenleri için ana ve belki de tek bilgi kaynağı olarak kullanılan 7/24 televizyon çağında, video olmadan hiçbir şey yapılamaz. Örneğin haysiyetsiz ve kötü şöhretli TV spikeri Dmitry Kiselev, televizyon ekranlarında Ukraynalı soyadı olan bir adama verilen SS (SchutzStaffel – Koruma Taburları) sertifikasını gösterirken, adı geçen SS sertifikasının, İkinci Dünya Savaşı esnasında kullanılabileceği uymayan modern

Almanca yazım kuralları ile yazılı olduğu gözlerden kaçmamıştır. Bir başka televizyon kanalında çarmıha gerilmiş bir çocukla ilgili haber yayınlanmış, sonradan bu haberin de sahte olduğu ortaya çıkmıştır.

Ukrayna yeni bir savaş türü için tam bir deneme alanı haline gelmiştir. Bu savaş türünde düşmanı felce uğratmak maksadıyla; ideolojik, politik, ekonomik, sosyal ve hatta dinsel özellikleri olan enformasyonel alan büyük bir rol oynamaktadır. İllüstrasyon: The Telegraph

Aşağıda Rusya tarafından kullanılan bilişsel önyargı örneklerini bulabilirsiniz:

- **Çapa/Demirleme Etkisi** – Akla ilk gelen yorumun değiştirilmesi o kadar kolay değildir ve yorumu ilk yapan ve yönlendiren de daima Rus televizyon kanallarıdır. Çapa/Demirleme Etkisi – “İnsanlar, nihai kararı verecek şekilde ayarlanmış başlangıç noktalarını esas alarak tahminlerde bulunur, fikir yürütür ve karar verirler Amos Tversky ve Daniel Kahneman.
- **Algıda Seçicilik** – İnsanlar görmek istediklerini görmek eğilimindedirler ve Rus gazeteciler devamlı olarak Ukrayna hakkındaki olumsuz görüşleri aramakta ve yayınlamaktadır. Algıda seçicilik, kişinin görmek istediklerini görüp, duymak istediklerini duyup, diğer örnekleri veya uyarıları görmezden gelmesine dayalı bir bilişsel çarpıtmadır. Daha teknik tanımıyla algıda seçicilik, uyarıların, bu uyarıları algılayan kimsenin *beklentileri çerçevesinde* görülmesine, dinlenilmesine veya odaklanılmasına sebep olan, son derece yaygın bir bilişsel çarpıtmadır.
- **Bulunabilirlik Yanılgısı** – Mevcut bilginin öneminin abartılmasıdır. Örneğin dört Rus TV kanalı tek bir yönetim merkezinden yönlendirilirken, izleyiciler tüm

gerçeği doğru olarak öğrendiklerini zannetmektedir. Bulunabilirlik yanılması kısaca, insan zihninin daha kolay bulabildiği şeylerin daha sık gerçekleştiğine inanması yanılmasıdır.

- **Sürü Psikolojisi** – Grubun düşüncesi bireysel görüşlere izin vermez, bu da olayların merkezi görüşü ile çelişmektedir. Sürü psikolojisi etkisi, insanların başkalarının da aynı şeyi yaptığını inandıklarında belirli bir şekilde düşünmesine veya davranmasına neden olan bilişsel bir önyargıdır.
- **Önyargı Kör Noktası** – İnsanlar sadece başkalarının sözleri ve argümanlarındaki hataları görürler. Rus gazeteci ve izleyicilere göre Ukrayna vatandaşları televizyon tarafından zombiye dönüştürülmüştür. Kör nokta illüzyonu olarak da adlandırılan önyargı kör noktası; insanların diğer insanların önyargılarına kendi önyargılarına kıyasla daha duyarlı olması ve onları daha çabuk fark etmesidir.

Yukarıda sıralanan bilişsel önyargılar Rusya'nın Kırım'ın ilhaki ve Ukrayna'yı işgali esnasında kullandığı taktiklerdir. Bu taktiklerin başarısı olağan totaliter rejimlerin propaganda aracı olan **“defalarca tekrarlama”** yöntemiyle sıkı sıkıya bağlantılıdır. Her iki olay esnasında da Rus televizyonları, ülke sorunlarından ziyade ağırlıklı olarak Kırım ve Ukrayna'yı ana gündem konusu haline getirmişlerdir.

Rus hibrit savaş modeli, Ukrayna örneğine bakıldığında, oldukça ilginç bir örnek sunmaktadır: günümüz toplumunda televizyon, sürekli tekrarlanan haberler, ses yükseltmeleri ve Rus siyasi TV programlarındaki gibi rasyonelliğin önemini azaltan sayısız programlar ile farklı görüşlerin de yer aldığı İnternetin gücünü alt edebilir.

İnsan beyni gelecekte bir muharebe sahası haline gelecektir. Bilgi teknolojileri, uydular, akıllı telefonlar ve sosyal medya sayesinde savaş alanı küreselleşecek ve 7/24 aktif hale gelecektir. İllüstrasyon: DEFSTRAT

Bilişsel silahların yoğun bir şekilde kullanımı, özellikle kitle bilincini etkileyerek yeni bir realite ortaya çıkarmıştır. Rusya'nın ABD başkanlık seçimlerine müdahalesi de aynı mercekten incelenebilir. Genellikle Batılı gibi görünen görüşlerin arkasına gizlenen Rus propagandası, Amerikalı seçmenlerin beyinlerinde bir karmaşa

yaratmayı ve ABD toplumundaki kutuplaşmayı artırmayı hedefleyen bir kampanya hüviyetindedir.

Kırım'ın ilhakı ve Donbass'ın işgalinin yanı sıra ABD ve Fransa devlet başkanlığı seçimleri ile Brexit ve Catalonia^{viii} referandumlarında da Rusya'nın enfomasyonel müdahalelerinin olduğu tespit edilmiş, ancak her nedense bu müdahalelerin çok etkili olmadığı yönünde yaygın bir görüş oluşmuştur. Oysa, toplumsal iletişimin etkisinin, verilen mesajların doğrudan etkisinden çok daha fazla olduğuna yönelik tamamen aksi yönde bir görüş de bulunmaktadır.

Eski güzel günlerde arkadaş ve dost olan Hillary Clinton ve Donald Trump, 2016 yılı ABD başkanlık seçimlerinde birbirlerine rakip olmuştur. Donald Trump, seçim yenilgisinin ardından devir teslim törenine katılmayan ilk ve tek başkandır, 2020 seçim yenilgisinin ardından görevi Joe Biden'e devir tesli törenine katılmamıştır. Fotoğraf: The New York Times Magazine via Maring Photography / Getty Images

Dikkate değer bir şekilde, seçmen ikna oranı sadece %0,39 civarında olmasına ve bu oran çok küçük görünüyorsa da, aslında bu oranın 282.000 civarında oy anlamına geldiğidir. Brexit referandum sonucunun %51,9 - %48,1 olduğu ve Hillary Clinton'un seçimi yaklaşık 77.000 oyla kaybettiği gerçekleri göz önüne alındığında, bağlamsal olarak çok küçük görünen bu tür etkilerin birdenbire ne kadar önemli hale geldikleri çok açık ve nettir.^{ix}

* * *

Sonuç olarak; Ukrayna'nın 2014 yılı baharında Kırım'ın ilhakından bu yana yaşadığı deneyim, bu makalede ayrıntılı olarak incelenmeyen diğer örneklerle birlikte, hibrit savaşın bilişsel araçlarının savaş alanında ne kadar etkili olabileceğini açık ve net bir şekilde göstermiştir. Bilişsel saldırılar, fiziksel savunma duvarları olan insan bedeninin aksine, koruma sağlayan hiçbir güvenlik şemsiyesi ve duvarı olmayan insan beynini hedef almakta ve doğrudan etkileyebilmektedir.

Referanslar

- ⁱ Georgii Pocheptsov, "The First Cognitive War in the World (Ukraine, Crimea, Russia)," www.academia.edu/10057232/first_cognitive_war (Erişim zamanı 12 Mayıs 2018).
- ⁱⁱ Nadia Schadow, "Competitive Engagement: Upgrading America's Influence," Small Wars Journal (11 May 2012), <http://smallwarsjournal.com/jrnl/art/competitive-engagementupgrading-america%E2%80%99s-influence> (Erişim zamanı 12 Mayıs 2018).
- ⁱⁱⁱ Frank G. Hoffman, Conflict in 21st Century: The Rise of Hybrid Wars (Arlington, VA: Potomac Institute for Policy Studies, December 2007), www.potomac institute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf (Erişim zamanı 12 Mayıs 2018).
- ^{iv} Leonid Ivashov, "Gibridnye voyni [Hybrid Wars]," Izborskiy Klub, 30 March 2018, <https://izborsk-club.ru/14997> (accessed 13 May 2018); Aleksandr Bartosh, "Rossii ne izbezhat gibridnyih voyn [Russia Will not Avoid the Hybrid Wars]," Nezavisimoe Voennoe Obozrenie (9 March 2018), http://nvo.ng.ru/concepts/2018-03-09/1_987_hybridwar.html (Erişim zamanı 13 Mayıs 2018).
- ^v Timothy Thomas, "Russia's 21st Century Information War: Working to Undermine and Destabilize Populations," Defence Strategic Communications 1, no. 1 (Winter 2015): 10-25, www.stratcomcoe.org/timothy-thomas-russias-21st-century-information-war-workingundermine-and-destabilize-populations (Erişim zamanı 12 Mayıs 2018).
- ^{vi} For additional information of the cognitive dissonance and possibilities of its corrections the reader may refer to Brendan Nyhan and Jason Reifler, "When Corrections Fail: The Persistence of Political Misperceptions," Political Behavior 32, no. 2 (June 2010): 303-330.
- ^{vii} Kirill Kalinin, Vladimir Paniotto, Denis Volkov, Roman Mogilevskiy, and Aleksey Kuprianov, "Krimskiy opros kak zerkalo rossiyskoi sociologii [The Crimean Survey as a Mirror of Russian Sociology]," Troitskiy variant 195 (12 January 2016): 1-3, <https://trvscience.ru/2016/01/12/krymskij-opros-kak-zerkalo-rossijskoj-sociologii/> (Erişim zamanı 13 Mayıs 2018).
- ^{viii} Georgii Pocheptsov, "Catalan Special Operation: The Consequences of Information Attacks as a Lesson for Ukraine," https://www.academia.edu/35491801/catalan_special_operation_the_%20consequences_of_information_attacks_as_a_lesson_for_ukraine (Erişim zamanı 13 Mayıs 2018).
- ^{ix} Robert M. Bond, Christopher J. Fariss, Jason J. Jones, Adam D. I. Kramer, Cameron Marlow, Jaime E. Settle, and James H. Fowler, "A 61-million-person Experiment in Social

Influence and Political Mobilization,” Nature 489 (13 September 2012): 295–298, <https://www.nature.com/articles/nature11421>; Sander van der Linden, “Psychological Weapons of Mass Persuasion,” Scientific American (10 April 2018), www.scientificamerican.com/article/psychological-weapons-of-mass-persuasion (Erişim zamanı 13 Mayıs 2018).